

**İSLAM PSİKOLOJİSİ
YAZILARI**

**DEĞERLER EĞİTİMİ MERKEZİ
YAYINLARI**

54

© Eserin Her Türlü Basım Hakkı Anlaşmalı Olarak
Değerler Eğitimi Merkezi Yayınlarına aittir.

ISBN: 978-605-4036-13-4

Sertifika No: 17576

Kitabın Adı

İslam Psikolojisi Yazıları

Kitabın Yazarı

Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ

Kapak Düzeni

Ayda ALACA

Sayfa Mizapaj

Ensar Neşriyat

Baskı

Esen Ofset

Ziya Gökalp mh. İkitelli O.S.B.

Atatürk Bulvarı No: 50 / G

34490 Başakşehir - İstanbul

Sertifika No: 12676

Tel: 0212 549 25 68 (Pbx)

3. Basım

Mart 2017

Dem Yayınları Ensar Neşriyat Tic. A. Ş. Organizasyonudur.

İletişim

Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları

Kıztaşı Cad. No: 10 Fatih / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03-04 Faks: (0212) 491 19 30

www.degerleregitiimi.org

e-mail:info@degerleregitiimi.org

İSLAM PSİKOLOJİSİ YAZILARI

Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ

İstanbul 2017

Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ

1951'de Yozgat'ta doğdu. İlahiyat öğrenimini 1975'de Kayseri'de tamamladı. Kısa bir süre M.E. Bakanlığına bağlı olarak öğretmenlik yaptıktan sonra, 1977'de Bursa'da Din Psikolojisi Araştırma Görevlisi olarak akademik hayata başladı. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde sürdürdüğü görevi esnasında "Erçenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi" konulu çalışmasıyla 1983'de Doktor unvanını elde etti. 1988'de Doçent, 1995'de Profesör oldu. Yazarın diğer bazı çalışmaları şunlardır: *Din Psikolojisi*, T.Diyaret Vakfı Yayınları, Ankara 1993. *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi* (edt. ve bölüm), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002. (ilaveli 2.bas., Dem Yayınları, İstanbul 2006.) *Din ve Ahlâk Eğitim-Öğretimine Yeni Yaklaşımlar* (H.Ayhan ve diğ. birlikte) Dem Yayınları, İstanbul 2004. *İslam'a Giriş, Gençliğin İslam Bilgisi* (edt. ve 3 bölüm), T.Diyaret İşleri Bşk. Yay. Ankara 2007. *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2008. *Psikolojiye Giriş, Düşünce Yayınları*, İstanbul 2008.

Halen bu Fakültede Din Psikolojisi Anabilim Dalı Başkanı ve Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Başkanı olarak görevini sürdürmektedir. Çocuk ve gençlerin din ve ahlak gelişimi, ölüm ve ölüm ötesi psikolojisi, geleneksel İslam psikolojisi, dinî iletişim, değerler psikolojisi ve eğitimi konularında araştırma ve yayınları bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	9
I. İSLAM GELENEĞİNDE PSİKOLOJİ KÜLTÜRÜ	11
GİRİŞ.....	11
A. DİNİ KAYNAKLAR	13
B. MÜSLÜMAN PSİKOLOGLAR VE ESERLERİ	18
C. TEORİLER VE GÖRÜŞLER	27
1. Nefsin Güçleri ve Yetileri	28
2. Nefsin Gelişim Evreleri	34
SONUÇ.....	39
KAYNAKLAR	40
II. KUR'AN'DA NEFS KAVRAMI BAĞLAMINDA İNSAN PSİKOLOJİSİYLE İLGİLİ BAZI ÖZELLİKLER	43
GİRİŞ	43
A. NEFS KAVRAMI	45
B. NEFSİN PSİKOLOJİK YAPISI VE TABİATI.....	46
1. Nefsin Dinamik Gelişme Gücü	47
2. Nefsin Eylemlerinin Kendi Üzerine Dönüşümlülüğü	49
C. NEFSİN AHLÂKİ TABİATI.....	51
1. Nefste İyi ve Kötü Güçlerin Etkinliği	54
2. Kötülük Kaynağı Olarak Nefs: Hevâ	57
SONUÇ.....	59
KAYNAKLAR	60
III. KUR'ÂN-I KERİM'DE DUA PSİKOLOJİSİ	61
GİRİŞ	61
1. Duanın Anlamı	61
2. Dua ve İbâdet İlişkisi	62
3. Duanın Tanımı.....	63
4. Dua Şekilleri.....	65
5. Duanın Psikolojik Tabiatı	67
6. Duanın Etkisi.....	72

A. İNSANLA ALLAH ARASINDA BİR İLETİŞİM OLARAK DUA	77
B. KUR'ÂN-I KERİM'İN DUA İÇERİĞİ VE BUNLARIN UYGULAMASI.....	79
C. EKSİKLİK ŞUURU VE ALLAH'A BAĞIMLILIK OLARAK DUA	82
Ç. DUADA İSTEK, İNANÇ VE TESLİMİYET	86
D. DUADA ALÇAKGÖNÜLLÜ YAKARIŞ VE FARKINDALIK	90
E. ÇARESİZLİK DURUMLARINDA DUA	95
F. KONULARINA GÖRE DUA TÜRLERİ.....	102
G. BAŞKASI İÇİN DUA.....	130
H. BAŞKASI İÇİN BEDDUA VE LANET ETME	132
SONUÇ.....	134
KAYNAKLAR	136
IV. GAYBA İMANIN PSİKO-SOSYAL SONUÇLARI	139
GİRİŞ.....	139
A. İNSAN TABIATI, AŞKINLIK VE KENDİNİ GERÇEKLEŞTİRME	140
B. GAYBA İMAN VE KİŞİLİK BÜTÜNLEŞMESİ.....	142
C. ANLAM, KİMLİK VE GÜVENLİK KAYNAĞI OLARAK İMAN.....	144
D. GAYBA İMAN VE DÜNYANIN SEMBOLİK ALGISI.....	147
E. HAYATIN GÜÇLÜKLERİYLE BAŞA ÇIKMANIN ETKİN BİR FAKTÖRÜ OLARAK GAYBA İMAN	149
F. İMANIN SOSYAL BÜTÜNLEŞTİRİCİ GÜCÜ	151
KAYNAKLAR	153
V. İMAM-I AZAM EBÛ HANİFE'NİN KİŞİLİK YAPISI	155
GİRİŞ.....	155
1. Doğuştan Gelen Üstün Yetenek.....	156
2. Bilimsel Zihniyet ve İçedönük Kişilik.....	157
3. Toplumsal İlgi.....	159
4. Sezgi ve Yaratıcı Hayal Gücü	159
5. Ahlakçı ve Düzenleyici Tavrı	160
6. Çevre ile Etkileşim	162
7. İlim Odaklı İlgi.....	162
8. İlimi ve Dini Otoriteye Saygı.....	163
9. Bağımsızlık ve Özerklik Ruhu.....	165
10. Kendine Güven	167
11. Hakikat Sevgisi	168
12. Farklılıklara Tahammül ve Hoşgörü.....	171
13. Uzlaşmacılık ve İlimlilik.....	172
14. Nebevi Tip Dindarlık	172
15. Söylem ve Eylem Birliği	174
KAYNAKLAR	176
VI. DİN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN ŞEYH - MÜRİT İLİŞKİLERİ:	177
GİRİŞ.....	177
A. ŞEYH-MÜRİT İLİŞKİLERİ.....	177
B. ŞEYH-MÜRİT İLİŞKİSİNİN PSİKOLOJİK TEMELLERİ.....	180

C. MÜRİD-ŞEYH İLİŞKİ SÜRECİNDE KURULAN PSİKOLOJİK MEKANİZMALAR.....	187
D. YUNUS EMRE-TAPDUK EMRE İLİŞKİLERİ	190
SONUÇ.....	201
KAYNAKLAR.....	202

**VII. İNANÇ VE MEZHEP FARKLILIKLARININ PSİKOLOJİK VE KÜLTÜREL
TEMELLERİ 203**

GİRİŞ.....	203
A. İNSAN İNANAN BİR VARLIKTIR	207
B. İNANÇ-MEZHEP VE GRUP TAASSUBUNUN ÖNLENMESİNDE TEMEL ÖLÇÜLER	215
KAYNAKLAR.....	220

**VIII. MÜSLÜMAN VE ÖTEKİ: FARKLI DİNİ GRUPLARIN
BİRBİRİNİ ALGILAMA BİÇİMİ 221**

GİRİŞ.....	221
A. MÜSLÜMAN'IN ÖTEKİ ALGISI.....	223
B. ÖTEKİNİN MÜSLÜMAN ALGISI	229
SONUÇ.....	235
KAYNAKLAR.....	235

IX. DİN HİZMETLERİNDE YÖNTEMLE İLGİLİ SORUNLAR 237

GİRİŞ.....	237
A. DİN VE TEBLİĞ.....	237
B. UYGULAMADAKİ SORUNLAR.....	239
1. Dini coğrafya bilgisi eksikliği.....	239
2. Halk dindarlığı ve sorunları	240
3. Hedef kitlenin belirlenmesi.....	241
4. Dini ve ahlaki çoğulculuk	243
5. Küreselleşme ve çok kültürlülük	244
6. Gelenek ve modernlik denklemi.....	245
7. Din dili.....	246
8. Korkutma ve ceza tehdidi öncelikli yöntem	247
9. Geçmiş aşırı yüceltme	247
10. Tekçi ve totaliter dini söylemler.....	248
11. Kitle iletişim araçlarında dinin sunumu.....	249
12. Camiye hapsolmuş bir din hizmeti.....	251
13. Diğer din mensupları ile temas noktası olarak camiler.....	251
14. İslam'ı seçenlere ilgi ve destek yokluğu.....	252
SONUÇ.....	253
KAYNAKLAR.....	254

X. GÜNÜMÜZ İLETİŞİM TEKNİKLERİ VE DİNİ İLETİŞİM.....	255
GİRİŞ.....	255
A. ETKİLEYİCİ İLETİŞİMİN SINIRLARI.....	257
B. İLETİŞİM MODELİ VE DİNİ İLETİŞİM.....	262
SONUÇ.....	276
KAYNAKLAR.....	277
XI. HZ. PEYGAMBER'İN ÇOCUK VE GENÇLERLE İLETİŞİMİ	279
GİRİŞ.....	279
1. Çocuk Sahibi Olma Arzusu	279
2. Çocuk Fıtratı ve Ana Baba Etkisi	281
A. HZ. PEYGAMBER VE ÇOCUKLAR	282
1. Koşulsuz Sevgi	282
2. Çocuk Hakları	284
B. HZ. PEYGAMBER VE GENÇLER.....	287
SONUÇ.....	293
XII. MEVLİTLE İLGİLİ İNANÇ VE TUTUMLAR.....	294
GİRİŞ.....	294
A. ARAŞTIRMA	299
B. BULGULAR	301
a. Yaş	301
b. Cinsiyet.....	301
c. Öğrenim durumu.....	302
d. Din Eğitimi alma durumu.....	302
e. Yerleşim durumu.....	303
f. Sosyo-ekonomik durum.....	304
2. Mevlitle İlgili Tutumlar	305
a. Olumlu Tutumlar	305
b. Olumsuz Tutumlar	308
3. Bilgi Boyutu.....	311
4. Duygu Boyutu.....	313
5. Etki Boyutu.....	315
SONUÇLAR VE ÖNERİLER.....	317
KAYNAKLAR.....	321
İNDEKS.....	323

ÖNSÖZ

Din ve kültür insan kişiliğinin şekillenmesinde belirleyici bir etkidir. Her kültür, kendi değerleriyle yoğrulmuş ve kimlik kazanmış kendi insanını yetiştirir. Bireysel karakter, toplumsal ve kültürel karakterden bağımsız olarak var olamaz. Kültürle iç içe ve etkileşim halinde bir varlık alanına sahip olan dinlerin inanç ve öğretileri, o ortamda yetişen kimselerde bilinçli ya da bilinç dışı derin etkiler meydana getirir. Bu yüzden, insan davranışlarını doğru anlamak ve yorumlamak için içinde geliştiği dini ve kültürel çerçeveyi dikkate almak bir zorunluluktur. Fakat kültürler arası mukayeseli araştırmalar henüz istenilen düzeye ulaşmış değildir. İçinde bulunduğumuz bilimsel gelenekte, Batı'lı teori ve kavramlar geniş ölçüde ıktibas edilerek, diğer din ve kültür mensuplarının dünyası da bu çerçevede anlaşılır kılınmaya çalışılmaktadır.

İnsanın ruhsal hayatı ve davranışlarının ilmi olan psikoloji, çeşitli alt ve yan dallarıyla geniş bir alanda çalışmalarını yürütmektedir. Kendi içinde bir birlikten yoksun olan psikoloji bilimi, çeşitli yöntem, anlayış ve yorum farklarını içinde taşımaktadır. Fakat bütün bunların ötesinde bu bilimde ortak olan bir şey vardır: Modern Batı'lı insanın davranışlarını norm olarak ele almasıdır. Her konuda olduğu gibi din konusunda da Batı, kendi geleneğini ve değerlerini merkeze alan bir bakış açısıyla çalışmalarını yürütmektedir. Bu yüzden modern İnsan ve Toplum Bilimleri, Batı dışı toplumları ve özellikle Müslüman bireyleri anlamak ve onların kendi özgün dünyalarına nüfuz etmekte son derece yetersiz ve sığ kalmaktadır.

Din Psikolojisi alanındaki uzmanlık çalışmalarımın ilk dönemlerinden beri kendi toplumsal-kültür değerlerimizle ilgili bu eksikliği hissettim. Kendi inanç ve kültür değerlerimizin imkânlarını açığa çıkarmak ve günümüze taşımak için gayret gösterdim. Araştırma ve incelemelerimin bir bölümünü kendi kaynaklarımıza ve sorunlarımıza tahsis etmeye çalıştım. Bu konuda en azından ilgili kimselerde bu yönde bir ilgi ve duyarlılık uyandırabilecek bir yol açabildiysem kendimi bahtiyar sayarım.

Bu kitapta yer alan yazılar, birisi dışında (*K.Kerim'de Dua Psikolojisi*) diğer hepsi daha önce çeşitli dergilerde yayınlanmış bulunan makale ve bildirilerden oluşmaktadır. Gerek şekil ve gerekse içerik olarak gözden geçirilen ve bazı düzeltmeler yapılan bu yazıların ortak konusu, İslami kaynakların insana bakışı ve Müslüman bireylerin inanç ve davranış eğilimleridir. Tarihsel ve kültürel uzantıları yanında, güncel ve uygulamaya dönük bazı konuları da ele alan bu yazılarda, sınırlı belli konulardaki Müslüman zihin dünyasının görünümünün bir resmi ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu kitapta yer alan yazılara tek tek ulaşma güçlüğü düşünülürse, bütün bu yazıların bir kitapta birleştirilmesinin ilgililer için pratik bir fayda sağlayacağı açıktır. Bu alanda ülkemizde ve dünyada yapılan yayınların kısırlığı dikkate alınırca, genç akademisyenler için bu yazıların ufuk açıcı olacağını ümit ediyorum. Benzeri başka çalışmalarla bu alanın geliştirilmesi ve sağlam bir gelenek olarak yerini alması en büyük dileğimdir.

Bu kitabın bu hale gelmesinde ve yayınlanmasında emeği ve katkısı olan başta Dr. Celal ÇAYIR ve Öğretim Görevlisi Akif HAYTA olmak üzere herkese teşekkürlerimi bildiriyorum. Bu çalışmanın dinî ve millî kültürümüzün gelişmesine küçük de olsa bir katkısı olması temennisi ile...

04 Şubat 2009- Bursa

I.

İSLAM GELENEĞİNDE PSİKOLOJİ KÜLTÜRÜ

GİRİŞ

Bugünkü anlamıyla psikoloji modern bir bilimdir ve başlangıcı 19. yüzyılın son çeyreğine dayanır. Fakat psikolojinin konusu olan insanın ruhsal hayatı ve davranışlarını anlamaya yönelik çabaların tarihinin insanlık kadar eski olduğu söylenebilir. Ruh, rüya, ölüm, ölüm sonrası hayat, ölmüş kişilerle iletişim, akıl hastalığı, insanın çeşitli korkuları ve ihtirasları hakkında çok eski zamanlardan beri sorular sorulduğu ve bazı açıklamalara girildiği bilinmektedir. Bütün bu olgu ve olayların tabiatüstü güçlerle (cinler, periler, iyi ve kötü ruhlar. . vb.) açıklandığı bir dönemin varlığına işaret edilmektedir.¹ Bunun yanında, insanın ruhsal yetileri, duyu, hayal, idrak ve düşünme yetkinlikleri hakkında sistemli gözlem ve teoriler ile doğal nedensel ilişkilere dayalı kavramlaştırma ve açıklamaların ilk olarak antik Yunan'da başladığı ileri sürülmektedir.

İslam'ın kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerim, okuyucuların dikkatini üç ana bilgi kaynağına çeviriyordu. Bunlar, insanlığın geçmiş tarihi, tabiat olayları ve insanın iç dünyası ve davranışlarıdır. Dolayısıyla dikkatli bir Kur'ân okuyucusunun psikolojik olaylar konusunda il-

1 Bkz. Feriha Baymur,, *Genel Psikoloji*, İnkilâp ve Aka Kitabevleri, 4. bas. İstanbul 1978, s. 287-288; Frank J. Bruno, *Psikoloji Tarihine Giriş* (çev. Nesrin Hisli) Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. , İzmir 1982, s. 1.

gisiz ve duyarsız kalması düşünülemezdi. Bu yüzden, çok erken dönemlerden itibaren Müslüman araştırmacı ve düşünürlerinin gerek Kur'ân âyetleri ve gerekse yabancı kültür ürünlerinin uyandırdığı ilgi ve merak çerçevesinde psikolojik olgu ve olayları anlamaya yönelik çabalarının hiç eksik olmadığını görüyoruz. Bilinç halleri, akıl ve düşünme, arzu ve dürtülerin etkinliği, niyetli davranış..gibi konuları özgün bir yaklaşım ve Kur'ânî kavramlar eşliğinde ele alan Hâris el-Muhâsibî'nin (165/ 781-243/857) İslam dünyasında ilk olarak insanı iç açıdan inceleme ve anlamanın yolunu açtığı söylenebilir. Bu çizgi daha sonra genel olarak tasavvufi eğilim taşıyan yazarlar tarafından geliştirilmiş ve devam ettirilmiştir.

İslam'ın doğuşu ve çok kısa bir zamanda yayılışı ile birlikte yabancı kültür ve medeniyetlerle ilişki içerisine girmesi sonucunda, bu eski geleneklerin mirasını devraldığı bir gerçektir. Helenistik dönem bilim ve felsefe geleneği ile tanışması II/VIII. yüzyıla kadar uzanan İslam toplumunda bir süre sonra Yunanlı bazı filozofların görüşleri tanınmaya ve tartışılmaya başlandı. Eflâtun'un ruh hakkındaki görüşlerini içeren *Phaidon*, *Timaios* ve *Politeia* gibi III/IX. yüzyılda Arapçaya çevrilen diyalogları yanında, Aristo'nun psikolojiye dair *De Anima*'sını *Kitâbu'n-Nefs* adıyla, *Parva Naturalia* başlığı altında toplanan psikoloji alanındaki diğer kısa yazılarını da *el-His ve'l- Mahsûs* diye anılan tercümeleri vasıtasıyla tanınmaya başlandı. Bunun dışında daha başka birkaç kaynaktan da söz edilebilir.² Eski Yunan mirası olan bu psikolojik bilgilerin aynen kopya edildiğini söylemek doğru değildir; büyük ölçüde İslâmi inanç ve öğretilerle uzlaştırılıp kaynaştırılmış olarak geliştirilmiştir. Aristo'nun *De Anima*'sında, "güç halinde canlı olan tabiî bir cismin ilk yetkinliği (entelekhia)" şeklindeki ruh tanımı, hem İslam hem de Hıristiyan ilâhiyatçı ve düşünürlerince, bedenle birlikte ruhun da öleceği fikrine yol açtığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Vahiy, nübüvvet, ölümünden sonra ne olacağı gibi konularda açık ve kesin bir görüş belirtmeyen Aristo düşüncesi yerine, Müslüman düşünürler Eflâtun'un görüşlerine daha yakın bir ruh görüşü geliştirmişlerdir. Ruhsal yetiler konusunda benimsenen görüşler ise büyük ölçüde Aristo'nun görüşleriyle paralellik göstermektedir. Felsefi geleneğe, çeşitli yönleriyle dini inanç ve

2 İlhan Kutluer, "İlmü'n-Nefs", DİA, XXII, s. 148.

öğretilere aykırı olduğu gerekçesiyle ciddi eleştiriler yönelmiş olan Gazzâli, psikoloji ile ilgili bilgilerin dine aykırı bir tarafı olmadığını, bunları kullanmanın bir sakıncası bulunmadığını dile getirmiştir. Çünkü ona göre bunlar gözlem yoluyla bilinen gerçeklerdir. Allah kanununu bunlara göre icrâ etmektedir.³ Gazzâli'nin bu görüşü bir bakıma tarih içerisinde Müslümanların psikoloji biliminin ele aldığı konulara yaklaşımını özetler nitelikte olduğu gibi, onu meşrulaştırıcı bir işlev de görmektedir.

A. DİNİ KAYNAKLAR

Kur'ân-ı Kerim insanın psikolojik varlığından söz ederken en çok "Nefs" kavramını kullanmıştır. Sadece birkaç yerde geçen "ruh" kavramı ise, kullanıldığı yerlerin hiçbirinde insan kişiliğini niteleyici bir anlama sahip değildir.⁴ Belki de bu yüzden İslam toplumunda psikolojik güçler ve olayların bilgisi için *İlmü'n Nefs* deyimini kullanmak, günümüze kadar genel kabul gören bir adlandırma olmuştur. Bazan *Kitabu'r Ruh* ya da *Kitabu'r-Ruh ve'n-Nefs* veya *Ahvâliü'n-Nefs*, *İlmu Ahvali'r-Ruh* gibi kitap başlıkları ya da bölümlerine rastlamak da mümkündür. Bu tür kitapların genelde dinî kaynakların yanı sıra felsefî ve tasavvufî anlayışlara da yer veren sentetik çalışmalar olduğu görülür. Zaten Kur'ân-ı Kerim'deki nefis ile ilgili bölümlerin geçmişte, tek başına ve yeterli sayıda sistemli araştırma ve düzenlemelere konu olduğunu söylemek zordur. Bunun belki de en önemli sebebi, geçmiş dönemlerdeki ilim anlayışıdır.⁵ Bu yüzden *İlmü'n Nefs* başlığı altında yer verilen konuların büyük ölçüde felsefî geleneği aksettirdiğini, Kur'ân'a dayalı yaklaşımların ise başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere çok değişik ilim ve düşünce eserleri içerisinde serpiştirilmiş olarak yer aldığını söylemek mümkündür.

3 Gazzâli, *Tehâfüt el-Felâsife/ Filozofların Tutarsızlığı* (çev. Bekir Karlığa), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, s. 172.

4 Bkz. *Mu'cemu elfâzı'l-Kurân*, 2. bas. , Mısır 1390/1970, I, 521-522; İbnu'l Kayyim el-Cevziyye, *er-Ruh*, 3. bas. , Mısır 1386/1966, s. 153-154.

5 Yakın zamanlarda bu konuda yapılmış tek çalışma (, Ahmet Ögke, *Kur'ân'da Nefs Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997) olmakla birlikte, daha çok tasavvufî anlayış ve yorumlara yer verilmiştir.

Sözlük anlamı bir şeyin tamamı, hakikatı, zâtı, özü ve cevheri demek olan nefis kişi, zât, kendi, kendilik, benlik gibi anlamlara gelir.⁶ **Nefs** kavramı Kur'ân'da en çok bedensel ve ruhsal boyutuyla bir bütün olarak insan benliğinin eğilimlerini, ruhsal hayatın bütünü ve beşeri kişiliği ifade ve ihtiva etmektedir. Denebilir ki nefis, kendilik bilincine sahip canlı özneyi ifade ve işaret eden psikolojik bir kavramdır.⁷ Ruhsal hayatın temel ögesi ve kaynağı olan nefis algıların toplayıcısı, eylemin ve ilişkilerin merkezidir. Öte yandan nefis, insanı iyi ya da kötü, hayır ya da şer türünden eylem ve davranışlara güdüleyici bir güçtür.⁸ Nefs, bedenle ruhun birliği olan ve içsel olarak benlik algımızın, dışsal olarak kişiliğimizin kendisi ve merkezi olan ruhsal bir yapıdır. Böylece benlik ve kişiliğimizi oluşturan tüm yapılar, yeti ve yetenekler, fonksiyon ve süreçler nefis kavramına dâhildir. Kur'ân'ın verdiği bilgilere göre, ruhsal etkinliklerimizin hem kaynağı hem de bütünü olarak nefis, kutsallıklar içeren karmaşık bir sistemdir. Bir yanda nefste tabii, beşerî, dürtüsel bir boyut, diğer yanda ise aklî, manevî ya da ülküsel bir boyut vardır.⁹ İki farklı tabiat aynı anda etkin durumdadır. Ancak bunlar birbirinden büsbütün kopuk ve bağımsız iki ayrı kategori olmayıp, birbiri içine geçmiş, birbirine eklenmiş, biri diğerinde tezâhür eden tek bir bütünün iki boyutudur. İnsan nefsi, tensel ve tinsel güç ve yeteneklerin bir sentezidir. Bu yüzden insan sürekli ve kaçınılmaz bir dengesizlik durumu içindedir; tatminsiz ve tutarsız bir tabiata sahiptir.¹⁰ Bu yüzden çelişkiler içinde uyumunu bulma, her yeni duruma kendini ayarlama, zor ve sıkıntılı bir hayatla başa çıkma durumundadır.¹¹ Denge ve uyum arayışı insan hayatının bütününe yayılan bir süreç olarak yaşanmaktadır. Ulaşılan her aşama yeni bir tatminsizlik ve hoşnutsuzlukla sonuçlanır. Nefsin bu gerilimli ve çatışmalı tabiatı, benlik algısındaki değişmelerin başlıca kaynağıdır. Nihâyetsiz güçsüzlük ve her şeyin ölçüsü olma, her şeye güç yetirme, "büyüklenmeci kendilik duygusu" ile, ümitsizlik ve karamsarlık, "olumsuz kendilik duygusu" uçları arasında insanın denge ve arayışı sürüp gider.¹²

6 İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-Arab* VI, 233-236.

7 Bkz. Ögke, Kur'ân'da *Nefs Kavramı*, s. 13-40.

8 Mâide 5/30; Yusuf 12/53; Kâf 50/16; Kıyâmet 75/2.

9 Bakara 2/30-32; Şems 91/7-8.

10 Meâric 70/19.

11 Beled 90/14.

12 İsrâ 17/83; Fussilet 41/49-51.

Kur'ân'ın anlatımlarına göre nefis, kendi içinde dinamik bir gelişme gücüne sahiptir. En başta dürtüsel tabiatın hâkim olduğu, ben-merkezci ve hazcı bir bilinç yapılanması vardır. Bu *Nefs-i Emmâre* düzeyidir (Yusuf 12/53). Aklî ve manevi boyutun etkinlik kazanması, vicdan gelişimi eşliğinde kendini sorgulama ve değerlendirme basamağı yaşanır. *Nefs-i Levvâme* (Kıyamet 75/2) olarak nitelendirilen bu aşamada ciddi değişim ve dönüşümler yaşanır. Dinî ve ahlakî değerlerle tam uyumlu duruma ulaşıldığı, dürtüsel eğilimlerin bütünüyle kontrol altına alındığı, davranışlarda uyum, kararlılık, içsel doygunluk ve olgunluğun yaşandığı en üst gelişim basamağı *Nefs-i Mutmaine* (Fecr 89/27-28) dir.

Kur'ân' da çeşitli psikolojik işlev ve süreçlerle ilgili olarak çokça kullanılan kavramlardan birisi de **kalb**dir. Bir şeyi bir yerden diğer bir yere çevirmek, sağını sola döndürmek, içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, bir şeyi başka bir şeye değiştirmek ve dönüştürmek gibi anlamlara gelir.¹³ Kalb nefsin, insan kişiliğinin içsel merkezi; çeşitli duygu ve heyecanların, inançların, aklî etkinliklerini kısacası bütün psikolojik işlevlerin yeri ve kaynağıdır. Düşünme ve akıl yürütme, hidâyet ve itmi'nân, acıma ve esirgeme, manevi olarak arınma ve temizlenme, korku ve ürküntü, sıkıntı ve bunalma, hasret ve hiddet, iman ve takvâ, şüphle ve kuşku, nifâk ve inkâr. gibi süreçler kalpte yaşanır.¹⁴ Râzî'nin ifade ettiği gibi, benlik idraki ve bilinci de kalb de ortaya çıkmaktadır.¹⁵ Benlik bilincinin çok farklı derinlik dereceleri Kur'ân'da sadr, kalb, fuâd, lübb, nühâ gibi kavramlarla dile getirilmiştir. Bu kavramlar özellikle sûfi yazarlar tarafından ele alınarak dinî tecrübe ve bilincin farklı şekilleri açısından tanımlanmış ve değerlendirilmiştir.¹⁶

Kur'ân insan psikolojisinin bazı en tipik özellikleri ve davranış eğilimleri hakkında dikkat çekici vurgulara yer verir. Bu bilgiler ışığında denebilir ki, kendi doğal eğilimleri içerisinde insan benliği çökme ve dağılma tehlikesiyle karşı karşıya olan zayıf bir yapıdır. Genel

13 Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, "klb" md.

14 İlgili âyetler için bkz. Mû'cemu elfâzı'l-Kur'ân, II, 415-416.

15 Fahreddin er-Râzî,, *Kitâbü'n Nefs ve'r-Rûh ve şerhu kuwâhiimâ*, İslamâbad/ Pakistan 1388/1968, s. 61.

16 Bkz. HâkimTirmizî, *Hatmü'l-Evliyâ*, Beyrut 1965, s. 130, 269, 270; 374. a. mlf. , *Kitâbü'l fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fuâd, ve'l-lübb*, Kahire 1954.

bir zayıflık ve yetersizlik onun varlığının temel özelliğidir.¹⁷ Yapıcı ve yaratıcı yönünü geliştiremediğinde yıkıcı güçlerin etkinliğinden kendisini kurtaramayacak durumdadır.¹⁸ Aceleci tutarsız ve kırılğan yapısı onun kendisini yönetme ve denetim altında tutmada başarısızlığa ve çok kolay hatalar yapmaya sürükler.¹⁹ Dar görüşlü, saplantılı ve rahatına düşkün olması²⁰ kendisi açısından esasen çok iyi ve hayırlı olacak müdâhele, rehberlik, telkin ve irşad çabalarına karşı koyma ve direnme davranışı göstermesine yol açar. Zayıflığından kaynaklanan güvensizlik duygusu, her şeye sahip olma, ihtiyacından çok fazlasını biriktirme, kendisinden başka kimseye bir şey koklatmama eğilimini, cimrilik tutumunu güçlü bir şekilde besler.²¹ Kendisine yapılan iyiliklerin çoğu zaman farkına varmayan ya da çok kısa sürede unutan, sahip olduğu şeyleri sadece kendi bilgisi, becerisi ve başarısına bağlayıp iyilik sahibine minnet duymayan çoğu insanın nankörlük eğilimi pek belirgindir.²² Eğitim ve iyileştirilmeye muhtaç bütün bu kusurlu yapısı insanı çoğu zaman isabetsiz, haksız, yanlış, adalet ve insafa aykırı işler yapmaya, altından kalkamayacağı sorumluluklar yüklenmeye, ilâhî sınırları aşmaya, kendine ve başkalarına zulmedici davranışlarda bulunmaya yöneltir.²³ Dolayısıyla Nefs, doğal eğilimlerinden uzaklaştırılması, temizlenip arındırılması, eğitilip dönüştürülmesi ve geliştirilmesi gereken bir yapı olup bu da ancak Allah'ın rehberliği ve yardımı ile mümkündür.²⁴

Kur'ân'da belki de en dikkate değer ve en çok yer tutan bilgiler iman ve inkâr psikolojisi çerçevesi içerisinde dile getirilen ifadelerden oluşmaktadır. Kişiden kişiye değişen çeşitli sebepleri ve sonuçları yanında bir grup ortamında ortak bir tutum olarak şekillenen, farklı tarihsel dönemlerdeki benzer davranış eğilimlerini gözler önüne se-

17 Nisa 4/28.

18 Bakara 2/30.

19 İsrâ 17/11) Meâric 70/19-21; Haşr 59/9; Teğabün 64/16.

20 Bakara 2/70; Mâide 5/104; A'raf 7/28; Zuhruf 43/21-24; Şuara, 26/71-74.

21 Tevbe 9/75-76; İsrâ 17/100; Fecr 89/20; Âdiyat 100/8.

22 Zümer 39/49; Fussilet 41/49-51; (İbrahim 14/32-34; Hacc 22/ 65-66; Hûd 11/ 9; Şûrâ 42/ 48.

23 İbrahim 14/34; Ahzâb 72; Talak 65/1; Nisâ 4/10; Âl-i İmran 3/117.

24 A'lâ 87/14-15; Şems 91/9.